

## مدرنیسم و خانواده

حسین مهرجو / دوره نیمه تخصصی اقتصاد

**چکیده:** شناخت چیستی و ساختار خانواده و مشکلات فراوان آن در جوامع از مهم‌ترین مباحث مورد بررسی پژوهشگران اجتماعی و کارشناسان جامعه‌شناس است، و باتوجه به اینکه نهاد خانواده اصلی‌ترین و در عین حال تأثیرگذارترین نهاد اجتماعی در اکثر جوامع بشری است دقت در مطالعه و تحقیق در این فرایند مهم ما را به هدف - خانواده متعالی و ایده‌آل - می‌رساند. از آنجا که تأثیر دنیای امروز بر خانواده و در نتیجه بر تک تک افراد بشر، شناخت رمز و رازها، پیچیدگی‌ها و چالش‌های خانواده را امری بدیهی نشان می‌دهد، چگونگی شکل‌گیری نهاد خانواده، آسیب‌های اجتماعی و مصائب خانواده در گذر زمان، آینده‌نگری درباره نهاد خانواده و ... از اهم مطالبی است که ذهن هر پرسش‌گری را به خود معطوف می‌کند، این نوشتار در پی آن است که علاوه بر بررسی نهاد خانواده در طول گذر زمان، تأثیر پیدایش مدرنیسم بر خانواده و چالش‌های موجود در نهاد خانواده را در عصر مدرنیته و انقلاب صنعتی مورد ارزیابی دقیق قرار دهد و در پایان نیز اشاره‌ای دارد به موقعیت و مشکلات نهاد خانواده در عصر ارتباطات و انقلاب الکترونیک.

**کلیدواژه:** خانواده / نهاد خانواده / آسیب‌های اجتماعی / انقلاب کشاورزی / مدرنیسم / انقلاب صنعتی.

### خانواده در عصر انقلاب کشاورزی

ظهور و سقوط پدیده‌های اجتماعی و از جمله تمدن بشر، خلق‌الساعه و آنی نیست، بلکه مجموعه‌ای از عوامل گوناگون در بستر زمان با هم مقارن گشته، اسباب ایجاد پدیده‌های بزرگ اجتماعی را فراهم می‌آورند. یکی از این پدیده‌ها پیدایش انقلاب کشاورزی بود که از عصر آهن شروع شده و به مدت چهارده هزار سال طول کشید، از شاخص‌های این دوره وابستگی اقتصادی و مبتنی‌بودن بشر به کشاورزی و زمین بود، نیروی کار از طریق بازوان افراد و حیوانات تشکیل می‌شد و هرکجا که کشاورزی رواج می‌یافت مردم به زندگی در خانواده‌های بزرگ چند نسلی تمایل پیدا می‌کردند، به این نوع خانواده‌ها که یکی از معمولی‌ترین شکل‌های خانواده در عصر انقلاب کشاورزی بودند خانواده‌های گسترده می‌گفتند، که متشکل از پدر، مادر، فرزندان، عمو، دایی، عمه، خاله، اقوام زن، شوهر، پدربزرگ، مادربزرگ و ... بود. همگی زیر یک سقف به سر بردند و به صورت یک واحد تولید اقتصادی با هم کار می‌کردند و در واقع این اقتصاد حاکم بر عصر کشاورزی بود که باعث خانواده‌های گسترده و ایستا را می‌باشد - که گویی ریشه در خاک داشتند - سبب شد. از انواع این

خانواده‌ها می‌توان خانواده دسته‌جمعی در هند و بالکان و خانواده‌های گسترده در اروپای غربی و ایران را نام برد.<sup>۱</sup>

در این فرایند خانواده براساس پدر سالاری که به شدیدترین وجه رایج بود اداره می‌شد، و فرزند پسر ارشدیت داشت چون از نیروی کار او می‌توانستند در مزرعه و مواقع نزاع استفاده کنند و هرچه تعداد فرزند پسر بیشتر بود ارزش و اهمیت خانواده بیشتر می‌شد، و در واقع به خاطر اهمیت نیروی کار تمایل به جنس مذکر در این خانواده‌ها بیشتر بود. آموزش به فرزندان منحصر به ابتدایی‌ترین اشکال خود بود و زن در این خانواده دارای نقشی درجه دو و نه همسان با مرد بود، اگرچه دایره فعالیت او منحصر به اداره کردن محیط درونی خانه و بزرگ کردن فرزندان و زایش فرزندان جدید نبود بلکه علاوه بر خانه‌داری در امور کشاورزی و دامداری نیز مشارکت فعال داشتند.<sup>۲</sup>

در روستاهای کشورمان ایران در گذشته نه چندان دور با این نوع خانواده‌ها مواجه بوده‌ایم که نظام فئودالی و ارباب رعیتی تا قبل از اصلاحات اراضی در دههٔ چهل شمسی از مشخصه‌ها و عوامل تقویت‌کنندهٔ این خانواده‌ها بوده است به گونه‌ای که با نگاهی به خانوادهٔ ایستا در آن دوران از لحاظ ساختار با کانونی از افراد مواجه خواهیم شد، که پدر به عنوان سرپرست بی‌قید و شرط خانه هر آنچه را که صلاح می‌دید انجام می‌داد، کودکان به دلیل این‌که هنوز ساختار آموزش و پرورش شکل نگرفته بود، بیشتر در مکتب‌خانه‌ها دروس ابتدایی را یاد می‌گرفتند و نقش زن در این کانون به عنوان همسر بیشتر به رتق و فتق امور داخلی خانواده، مزرعه و دامپروری متمرکز می‌شد و البته وظیفهٔ فرزندداری از اهم وظایف او بود و همانگونه که بیان گردید پدرسالاری در حقیقت تبلور اراده فردی حاکم بر جامعه بود که در نقش کلان آن با کدخداها و ارباب‌ها و ... در اجتماع مواجه بوده‌ایم.

### پیدایش انقلاب صنعتی و ظهور مدرنیسم

دومین پدیده مهم جامعه بشری پیدایش تمدن کنونی غرب یعنی انقلاب صنعتی و مدرنیته است که این تحول عظیم باعث ویرانی ساختارهای نظام کشاورزی از جمله متلاشی شدن خانواده‌های گسترده و ایستا شد. انقلاب صنعتی اصول طرز تلقی و دید انسان را نسبت به طبیعت، فرهنگ، هنر، علم، فلسفه و ... دگرگون کرد و به همه چیز شکل نو و تازه‌ای بخشید. که از این دگرگونی با عنوان مدرنیته و مدرنیسم یاد می‌کنند.

مدرنیسم از جمله مفاهیمی است که در فرهنگ عمومی و اجتماعی ما تعریف و مشخص و رایجی ندارد. مدرن از کلمه لاتینی mode گرفته شده که به معنی تازه و جدید است،<sup>۳</sup> اما بعضی مدرنیسم را برابر با

۱- تافلر، الوین؛ موج سوم، ترجمه: شهیندخت خوارزمی، ۶۱.

۲- همان، ۶۳.

غرب‌گرایی و سکولاریسم می‌دانند و گروهی آن را همان صنعتی‌شدن و علمی‌شدن و حرکت به سوی تکنولوژی می‌دانند،<sup>۱</sup> امروزه بشریت عاشقانه در پی تکنیک مدرن است و همواره برای به دست آوردن آن سعی و تلاش می‌کند، چنان‌که انتقال تکنیک مدرن مسأله اساسی جهان است<sup>۲</sup> و در واقع امروز ما در زمان و مکان دنیای مدرن زندگی می‌کنیم. حتی عده‌ای کمال انسانیت را در مدرنیته می‌دانند. اما حقیقت این است که تمامی بحران‌های جامعه مسائل جهانی امروز مانند ازهم گسیختگی خانواده‌ها رشد سرسام‌آور شهرهای غول‌آسا و ... ریشه‌اش به مدرنیته و اومانیزم مدرنی برمی‌گردد که زائیده مدرنیته است.

عده‌ای دیگر در تعریف از مدرنیته گفته‌اند که می‌توان آن را مجموعه فرهنگ و تمدن اروپایی از رنسانس به این سو دانست، همچنین آن را چون رویکردی فلسفی و اخلاقی برای شناخت امروز و گسستن از سنت‌ها تلقی نموده‌اند. نیز گفته‌اند مدرنیته دریافت ذهنی نو از جهان هستی، زمان و تحویل تاریخی است،<sup>۳</sup> بنابراین مدرنیسم ویژگی عصر جدید است که شروع آن به انقلاب صنعتی اروپا باز می‌گردد و این آغاز هوشیاری نسبت به آغاز دوران دیگری در تاریخ است که به گونه‌ای دیگر از انسانیت به صحنه آمده است.

### تأثیر مدرنیسم بر ساختار خانواده

با آغاز عصر صنعتی، خانواده فشار تحول را حس کرد و در درون هر خانوار بر خود امواج پیشگام به شکل تعارض نمایان شد که حمله به اقتدار پدرسالاری، روابط دگرگون‌شده والدین و فرزندان، و ... از آن جمله بود. با انتقال تولدی اقتصادی از مزرعه به کارخانه افراد خانواده دیگر به صورت یک واحد با یکدیگر کار نمی‌کردند، با نیاز به کارگران برای کار در کارخانه وظایف اصلی خانواده به نهادهای تخصصی دیگر واگذار شد. تعلیم و تربیت کودکان را مدارس برعهده گرفتند و مواظبت از سال‌خوردگان به خانه‌های سالمندان یا مراکز رفاهی دیگر سپرده شد، مهم‌تر از همه جامعه نوین صنعتی به تحریک نیاز داشت و کارگران باید به دنبال شغل از اینجا به آنجا می‌رفتند، بنابراین خانواده گسترده ضمن بر دوش کشیدن مسئولیت خویشاوندان سالخورده و بیمار و داشتن عده زیادی کودک قادر به هیچ‌گونه تحرکی نبود و چنین بود که ساختار خانواده به تدریج و طی تجربه‌ای دردناک شروع به تغییر کرد. مهاجرت به شهرها رفته رفته خانواده را از هم گسست و بحران‌های اقتصادی ویرانگر، خانواده‌ها را بر آن داشت که خود را از زیر بار گران خویشاوندان ناخواسته رها سازند و در نتیجه کوچکتر و کوچکتر شوند تا از تحرک بیشتری برخوردار گردند. بنابراین خانواده "هسته‌ای" متشکل از پدر، مادر و عده کمی فرزند بدون خویشاوندان دست و پاگیر، الگوی نوین و استاندارد خانواده بود که مورد قبول همه جوامع صنعتی اعم از سرمایه‌داری و سوسیالیستی واقع گردید و خانواده‌های چند نسلی و گسترده قدیم که اعضای آن به شدت به یکدیگر پیوسته بودند، از هم گسست و در واقع خانواده‌های هسته‌ای که مانند کارخانجات عظیم، شهرهای بزرگ و ... از شاخص‌های

۱- مهاجرانی، عزت؛ مروری بر اصلاحات، ۴.

۲- آشوری، ۲۹۱.

انقلاب صنعتی است جای خانواده گسترده را گرفت.<sup>۱</sup> از دیگر مشخصه‌هایی که در جوامع مدرن از ارکان تمدن صنعتی محسوب می‌شود آموزش و پرورش همگانی است، منظور از آموزش، درست وقت‌شناسی، کارآیی نظم، قانون‌شناسی و درس اطاعت کار تکراری و طوطی‌وار است. اما نقش زن در خانواده هسته‌ای با نقش او در خانواده گسترده و ایستای قدیم کاملاً متفاوت است، نقش زن در جوامع صنعتی همپای مردان در بیرون از خانه است چرا که در این‌گونه جوامع آنچه مورد نظر است تولید بیشتر و در نتیجه درآمد بیشتر است و بنابراین آنچه در تمدن صنعتی افراد را از یکدیگر متمایز می‌کند نوعی بازدهی کار است نه جنسیت و نه خوب کارکردن؛ خوب کارکردن نیز در واقع تجلی تفکر مدرن است.<sup>۲</sup>

اما در کشور ما ایران هم‌زمان با آغاز عصر صنعتی و پیامدهای متعاقب آن، رشد شهرنشینی به شدت افزایش یافته، روند مهاجرت روستا به شهر تشدید گردید. که این مهاجرت‌های گسترده باعث حاشیه‌نشینی در اطراف شهرهای بزرگ گردید. و بنابراین در ایران هم مانند سایر نقاط جهان ساختار نهادهای اجتماعی از جمله خانواده، تغییر یافت و خانواده‌های گسترده و ایستا جای خود را به خانواده‌های کوچک و هسته‌ای دادند. این تحولات عظیم اجتماعی هم‌زمان با اصلاحات ارضی - دههٔ چهل - آغاز و با تحولات بنیادی در سال‌های واپسین دههٔ ۵۰ شمسی به اوج خود رسید، اما به دلیل سرعت تحولات در چند دههٔ پایانی قرن بیست شاهد تناقضاتیدر خانوادهٔ ایرانی هستیم چنانچه هنوز در بعضی جوامع روستایی دور افتاده خانواده‌های گسترده وجود دارد، حال آنکه شهرهای بزرگ و در حال توسعه با خانواده‌های هسته‌ای مواجه هستیم و هم‌زمان شاهد آفرینش انواع جدید خانواده‌ها در ایران و سایر نقاط جهان را می‌بینیم.

### چالش‌های خانواده در عصر مدرنیته

در حال حاضر تحولات جدید مدرنیته نه تنها روابط اجتماعی را دچار دگرگونی کرده بلکه خانواده‌های هسته‌ای را نیز تحت‌الشعاع خود قرار داده است، افراد در این خانواده‌ها روز به روز فاصلهٔ بیشتری از یکدیگر می‌گیرند، روابط عاطفی و زبانی نیز جای خود را به روابطی می‌دهد که می‌توان از آن به عنوان روابط ماشینی و دیجیتالی نام برد.<sup>۳</sup>

در واقع امروزه بخشی از بحران عمومی نظام صنعتی از هم‌پاشیدگی خانواده است. و این فرایند دردناکی است که در زندگی فردی ما بازتاب یافته، نظام خانوادگی را آنچنان دگرگون می‌سازد که بازشناخته نخواهد شد. اگر در این خصوص تنها پای اقلیتی کوچک در میان بود شاید این از هم‌پاشیدگی بازتابی از شکست‌های فردی بود. اما وقتی که طلاق، جدایی و دیگر انواع مصائب خانواده به یکباره میلیون‌ها خانواده را در بسیاری از کشورها در کام خود می‌کشد بسیار نامعقول است که صرفاً عوامل فردی را دلیل آن بدانیم، بنابراین آنچه ما شاهدیم مرگ خانواده به آن معنا نیست بلکه از هم‌پاشیدگی نهاد خانواده هسته‌ای و پیدایش

۱- نافلر، ۲۶۹.

۲- همان، ۲۸۹.

انواع گوناگون و جدید خانواده است یعنی درست هم‌زمان با انبوه‌زدایی رسانه‌ها و شیوه تولید، نظام خانوادگی هم در جریان انبوه‌زدایی قرار گرفته است، از جمله باید یادآوری کرد که طبق آمارها نوعی افزایش انفجار آمیز افراد مجرد که از آنها با واژه (تک نوزان) یاد می‌شود شاهدیم، یعنی افرادی که به تنهایی و به طور کامل خارج از خانواده زندگی می‌کنند. به هیچ وجه نمی‌توان همه این افراد را شکست‌خورده یا بیوه دانست بلکه بسیاری، از روی میل این شیوه زندگی را حداقل برای مدتی انتخاب کرده‌اند. از دیگر انواع جدید خانواده افزایش زوج‌هایی است که تمایلی به بچه نداشته، شیوه زندگی "بدون بچه" را برای خود می‌پسندند، این احساس در بسیاری از کشورهای صنعتی و جوامع مدرن‌تره رو به افزایش است و سازمان‌هایی نیز وجود دارد که زندگی بدون بچه را تشویق می‌کنند. از جمله در آمریکا سازمانی به نام "اتحاد ملی برای بچه داشتن اختیاری" تأسیس شده که عهده‌دار دفاع از حقوق افراد بدون بچه و مبارزه با تبلیغات طرفداران زاد و ولد است، در اروپا نیز بسیاری از زوجها هستند که با آگاهی کامل تصمیم می‌گیرند بدون بچه بمانند. تشکیل انجمن ملی برای افراد بدون بچه نیز در اروپا به همین منظور است.

آمار روزافزون متارکه در خانواده‌های هسته‌ای در سال‌های اخیر افزایش حیرت‌انگیز خانواده‌های تک‌والدینی را سبب شده است، یعنی به خاطر جدایی پدر و مادر فرزندان ناگزیر باید با یکی از والدین زندگی کنند. و در این میان شکل تازه‌ای از خانواده نیز به وجود می‌آید که نشان از ازدواج بعد از طلاق است یعنی زن و مردی که از همسرشان جدا شده‌اند و با وجود بچه از ازدواج قبلی، با هم ازدواج کرده، بچه‌ها را نزد خود نگه می‌دارند از این شکل جدید در جوامع به خانواده هم‌افزود نام می‌برند.<sup>۱</sup>

بنابراین کشورهای صنعتی بسیار پیشرفته و جوامع مدرن امروزه در مواجهه با اشکال بسیار متنوعی از خانواده - خانواده‌های بدون بچه، تک‌والدی، تک‌نوزان، خانواده هم‌افزود خانواده‌های خوشه‌ای ازدواج‌های موقتی، ازدواج‌های پی‌درپی، ازدواج هم‌جنس‌بازان، کمون‌ها، گروه‌های قبیله‌ای در بین اقلیت‌های قومی معین، گروه‌هایی که برای صرفه‌جویی در هزینه‌ها با یکدیگر زندگی می‌کنند و انواع گوناگون شبکه‌های روابط نزدیک همراه با مناسبات جنسی مشترک یا بدون آن - سردرگم شده‌اند، اما آنچه محتمل به نظر می‌رسد این است که در تمدن کنونی جهانی در میان انواع خانواده‌ها شکل واحدی وجود نخواهد داشت که بتواند برای مدتی طولانی دیگر اشکال را تحت‌الشعاع خود قرار دهد بلکه آنچه وجود عینی دارد تنوع ساختارهای خانواده است و توده‌های مردم به جای زندگی در نوع واحدی از خانواده، در طول زندگی خود مطابق با سلیقه شخصی و عادات خود از یک شیوه به شیوه‌ای دیگر روی خواهند آورد.<sup>۲</sup>

ویژگی‌های نهاد خانواده در عصر ارتباطات و انقلاب الکترونیک

اما اکنون در آستانه سومین پدیده مهم جامعه بشری - عصر ارتباطات و انقلاب الکترونیک - قرار گرفته‌ایم، همانگونه که انقلاب صنعتی باعث ویرانی ساختارهای نظام کشاورزی شد، این انقلاب هم به تدریج به فروپاشی ساختارهای نظام صنعتی خواهد انجامید، که بحران کنونی جهان ناشی از این انتقال پرتنش است. در این میان ما رسوخ "کلبه الکترونیک" خانواده مبتنی بر عصر ارتباطات و انقلاب فناوری در تمامی لایه‌های جامعه را شاهدیم، چرا که خانواده به عنوان مهم‌ترین رکن اجتماعی هر فرد در ارتباط مستقیم با شرایط و تحولات اجتماعی بوده، از همه چیز متأثر می‌گردد.

بنابراین در پیشرفت به سوی نظام تولیدی جدید - که مبتنی بر ارتباطات و الکترونیک است - توانایی بالقوه‌ای برای تحول نهفته است، که دورنمای این پیشرفت چنان هراسناک است که کمتر کسی به معنای واقعی، میل مواجهه با آن را دارد، زیرا چیزی نمانده است که فضای درونی خانه‌هایمان را نیز از بنیان دگرگون کند.

نظام جدید تولید در عصر ارتباطات و الکترونیک علاوه بر کوچکتر کردن و نامتمرکز کردن واحدهای تولید، و دگرگون کردن خصلت واقعی کار، می‌تواند میلیون‌ها انسان را از کارخانه و ادارات به مأوای اصلی‌شان - خانه - بازگرداند. بنابراین مفاهیم تازه‌ای در زندگی شکل خواهد گرفت و پدیده کار در خانه به دلیل افزایش ارتباطات الکترونیک، کامپیوتر و شبکه‌های اینترنت و ماهواره گسترش خواهد یافت، یعنی این‌که میزان بالایی از کارها را حتی در بخش صنعتی - در صورتی که کارگر و کارمند وسایل ارتباط از راه دور و دیگر تجهیزات لازم را در اختیار داشته باشد - می‌توان در خانه و حتی اتاق نشیمن خود انجام داد، مانند بسیاری از کارهایی که مردم هم‌اکنون از طریق شبکه‌های اینترنت از داخل خانه‌های خود در سطح جهان انجام می‌دهند. همچنین است روابط تجاری، معاملات اقتصادی و بازرگانی، ارتباطات علمی، دانشگاه‌های اینترنتی و حتی خواستگاری‌ها و ازدواج‌های اینترنتی و بسیاری از کارهای دیگر که روز به روز ارتباطات در حال افزایش است. بنابراین خانواده‌ای که اعضای آن در خانه با هم کار می‌کنند به صورت پدیده‌ای کاملاً تازه و جدید یعنی "کلبه الکترونیک" نمایان می‌شود. رواج خانواده گسترده الکترونیکی آثار عمیقی بر زندگی در جوامع صنعتی، الگوهای عشق و زناشویی، ایجاد روابط دوستی، بر اقتصاد و بازار مصرف و نیز بر روح و روان و ساختار شخصیتی افراد خواهد گذاشت. بدین ترتیب کار در خانه باعث نزدیکی بیشتر زوج‌ها می‌شود، و آنها کارهای منزل - کلبه الکترونیک - را بین یکدیگر تقسیم می‌کنند این می‌تواند عشق را از نو تعریف کرده، به آن مفهومی تازه بخشد. بنابراین در عصر انقلاب کشاورزی اولین ملاک گزینش همسر این بود که آیا دختری قوی و سالم است و توانایی حمل شیئی سنگین را دارد یا ضعیف و بیمار است؟ اما در انقلاب صنعتی این پرسش‌ها تغییر کرد چرا که انتظار می‌رفت ازدواج ارمغان‌آور مصاحبت و روابط جنسی، گرمی و محبت و پشتگرمی برای فرد باشد و بنابراین ملاک‌ها همه در یک کلمه - با عشق - خلاصه شد. باز در عصر ارتباطات نیز معیارهای ازدواج با ظهور "کلبه الکترونیک"

تغییر خواهد یافت و شخص نیاز به همسری دارد که نگاه و مغزی نرم‌افزاری داشته باشد. اگر بخواهیم جدی‌تر به مسائل نگاه کنیم، حداقل بعضی خانواده‌های آینده به جای اینکه یک واحد اجتماعی محدود باشند، به عنوان یک واحد چند منظوره فعالیت می‌کنند و بنابراین پدیده‌ی زوج‌های همکار به صورت عینی‌تر مشاهده شده، تعاریف جدیدی از زن به عنوان کدبانوی شاغل در خانه مطرح می‌گردد.<sup>۱</sup>

کودکان در خانواده‌های گسترده‌ی الکترونیکی از کودکان جوامع صنعتی - که پدر و مادر فعلیشان باشند - بسیار پیش‌تر خواهند بود، اغلب جوامع مدرن از کار والدین خود تصویری مبهم دارند اما بچه‌های کلبه‌ی الکترونیک نه تنها کار پدر و مادر خود را عیناً مشاهده می‌کنند بلکه خود نیز در سن معینی به مشارکت در آن کار می‌پردازند.

در پایان باید گفت که بنای خانواده در عصر ارتباطات و الکترونیک بر تنوع اشکال و نقش‌های فرد است در واقع خانواده‌ی هسته‌ای در حال اضمحلال است و میلیون‌ها نفر در این سقوط دچار دردها و رنج‌های انتقال خواهند شد و کم‌کردن این دردها نیز مستلزم تحولات عظیم در جامعه از نظر اخلاق، نوع نگرش به زندگی، اشتغال و ... است.